

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A FAJELMÉLET, A NÁCI IDEOLÓGIA ÉS A MAGYAR REFORMÁTUS KÖZVÉLEMÉNY 1932–1936-BAN

BEVEZETÉS

A tanulmány¹ arról ad áttekintést, hogyan követte nyomon a magyar református közvélemény a németországi Kirchenkampf-ot, és milyen tapasztalatokat szűrt le belőle a maga számára. A kezdőpontot az a felismerés adja a magyar református sajtó hasábjain, hogy immár a politikai szélsőjobb térfelén is megjelent egy nyíltan keresztényellenes erő.² A vizsgálat ettől a ponttól odáig viszi el a történet fonalát, hogy 1936 végén az a meggyőződés nyert létjogot a magyar közvéleményben mind a katolikus, mind a protestáns oldalon, hogy talán az 1938-as év egyházi eseményei kapcsán adható frappáns válasz a totalitárius diktatúrák jelentette kihívásra.

A kérdés 1989 előtti vizsgálata elfogult és ideológiailag terhelt volt. A kommunizmus rossz lelkiismerete kényszeresen félt attól a „félreértéstől”, hogy egyenlőségjel kerülhet a 1930-as, illetve a ’40–50-es évek hitvalló magatartása közé.³ Némi korrekciós lehetőséget az 1982-től kezdődő lassú enyhülés adott.⁴ A ’80-as évek akadémiai kutatásából keletkezett mű kifejezett hangsúllyal említette az ideológiai szélsőjossal szemben hangoztatott református fenntartásokat. Ezeket a fenntartásokat azonban a ’30-as években élesedő választási kényszer (nácizmus vagy kommunizmus), de különösen a német segítséggel bekövetkezett országgyarapítások egyre inkább zárójelbe tették.⁵

¹ A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Német–magyar tudományos és kulturális kapcsolatok a két világháború között szekciójában 2016. augusztus 26-án elhangzott előadás kibővített, szerkesztett és tudományos apparátussal ellátott változata.

² A tanulmányban végig jelen lévő keresztény–keresztényen megkülönböztetés nem esetleges. Előbbi jelző az általános, illetve katolikus, utóbbi a speciális protestáns jellegzetességeket hangsúlyozza.

³ HOTORÁN Gábor János: Török István küzdelme kora ideológiájával. In: *Gondolkodó és cselekvő hit. Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére*. Szerk. Fekete Károly. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2004. 29–30.

⁴ Bartha Tibor püspök ajánlólevele a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete által indított, a magyarországi vallásosságot vizsgáló kutatás anyaggyűjtésének támogatására. Dobos László tulajdonában.

⁵ LENDVAI L. Ferenc: Előszó. In: *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok*. Szerk. LENDVAI L. Ferenc. Budapest, Kossuth, 1987. 15.

A rendszerváltozás után egyetlen szerző értekezett tudományos alapon a kérdésről a '30-as évek elberfeldi diákcsera-programja kapcsán.⁶ Kósa László forrásanyagát azonban nagyban meghatározta édesapja, Kósa Ferenc (1915–1976) néhai gyulai lelkipásztor hagyatéka. A kiváló debreceni teológusnövendék figyelme csupán 1938-ban nyílt ki az országos közvélemény tájékoztatását szolgáló református nagylapok (*Református Szemle, Debreceni Protestáns Lap, Protestáns Szemle*) felé. Az addig a teológiai szakirodalom (*Közlöny, Theológiai Szemle*) alapján tájékozódó ifjú ekkor nyerte el németországi ösztöndíját, majd kezdett maga is publikációs tevékenységbe.⁷

A tanulmány kimutatja, hogy a magyar református közvélemény számára a fajelmélet, valamint a náci ideológia kérdése vallásilag igencsak érzékeny volt, s ezekkel szemben lelki immunrendszere kiterjedt és alapos önvédelmet szervezett. A közvélemény-formáló interakciók nyomom követésével ezen immunválasz aspektusai vehetőek számba.

AZ KIRCHENKAMPF MINT AZ ÁLLAM-EGYHÁZ VISZONY ÚJ KIHÍVÁSA

A klasszikus liberalizmus kiüresedésére és a Nagy Háború sokkjára válaszul az 1890–1925 közötti időszakban Európa-szerte érezhető újrafelekeztesedés vagy idegen szóval neokonfesszionalizáció ment végbe. Bár a teológiai és a politikai liberalizmust élesen el kell egymástól választanunk, utóbbi válsága, az előbbire is sötét árnyékot vetett. A panteista (idealista) teológiából kinőtt tübingeni iskola ellenhatásaként született az 1870-es évek Németországában a Gemeinschaftsbewegung (közösségi mozgalom) „pozitív keresztyénsége”. Ez egy protestáns ökumenizmus jegyében igyekezett a korábbi dogmatikus megkötöttségeken felülemelkedni, másrészt következetesen szembeszállt a negatív (romboló és célzatos) bibliakritikával.

A protestáns egyházi közszellem 1918-ban erőteljes konzervatív irányváltást hajtott végre. Valamikor császárpárti része 1918–19 csődjét látta bizonyítottan azon tény által, hogy a weimari köztársaság (1919–1933) politikai közege erősen szociáldemokrata és liberális jellegű volt. A kialakuló nemzetiszocialista ideológia tehát egy népszerű pietista–neortodox képzetet vett át, amelyet saját szájíze szerint át is értelmezett. Az NSDAP 1920. február 20-i zászlóbontó programjának 24. (utolsó

⁶ KÓSA László: Az elberfeld-debreceni diákcsera. A magyar református egyház és a német hitvalló egyház kapcsolatának egy fejezete. In: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 2011. 318–365.

⁷ Uo. 331–333.

előtti) pontja a vallásszabadság korlátozása mellett tört lándzsát, és „pozitív kereszténység”-et követelt. A rendpárti német kispolgár fülének kedves volt az a tézis, hogy a korlátlan vallásszabadság destruktív eszme. Felelős az államra veszélyes szekták, valamint a zsidó-materialista szellem terjedéséért, a germán rassz erkölcsi érzetének megrontásáért, az egyéni érdekek a közösségi szellem elé kerülésért. Ezen túlmenően meg kell haladni a német fajiság szempontjából káros hagyományos katolikus–protestáns szembenállást. Hogy mindez valós keresztényellenességet takar, az a német közvélemény előtt Alfred Rosenberg 1930-as *Mítoszának* (*Der Mythus des 20. Jahrhunderts*) megjelenéséig legnagyobb részben rejtve maradt, de taktikus húzásokkal ezt a tényt a későbbiekben is el lehetett maszatolni.⁸

A hitleri *Kirchenkampf* a bismarcki *Kulturkampf* mintájára alkotott fogalom volt. Jelentette a német egyházak szervezeti *gleichschaltolására*, a Harmadik Birodalomnak való politikai alárendelésükre irányuló törekvéseket. Míg azonban a bismarcki politika a németországi katolikusokat német katolikusokká kívánta átformálni, a hitleri valláspolitikát az egységes német kereszténységet kívánta megteremteni, mely radikálisan magáévá teszi a fajelmélet gondolkodásmódját.

Ennek az elvárásnak leginkább a „német keresztények” (*Glaubensbewegung der Deutschen Christen* /röviden DC/) igyekeztek eleget tenni, akiket a korabeli magyar közvélemény a náci párt egyházi vonalának tartott. A náci uralom már Hitler hatalomra jutásának évében (1933-ban) kierőszakolta az addig hivatalos-jogi jelleggel nem bíró, laza föderatív *Kirchenbund*ba tömörült *Landeskirkék* egységes *Reichskirkévé* alakulását. A megtartott egyházi választások először balul sülték el, így hatalmi szóval kellett Friedrich Bodelschwingh-et (1877–1946) Ludwig Müller (1883–1945) javára visszaléptetni.

Hirtelen létrehozott primási–episzkopális egyházalkotmány lépett életbe, holott a *Landeskirkékben* addig még a püspökség sem volt mindenhol bevett. Az egy–kétmilliónyi német református zöme, akiknek törvényes bevétele az 1648. évi vesztfáliai békék biztosították, 1817 óta a porosz indíttatásra létrehozott állami uniógyűlekezetek tagjaiként éltek életüket. Lélekszámukat azért is nehéz volt meghatározni, mivel a legtöbb helyen felszívódtak a lutheránus tengerben. Öntudatosabb és hitben erősebb részük azonban esetenként, helyi szinten meglepően erős befolyást is ki tudott fejteni.

A DC megvalósult hatalomátvétele után a nemzetiszocialista propaganda az egyházakkal való együttműködést hangoztatta. Az 1933-as konkordátum a katolikus

⁸ RÉVÉSZ Imre: Mítosz, evangélium és pozitív keresztényiség. *Magyar Szemle*, 1935/3. (A továbbiakban: RÉVÉSZ, 1935.) 14. – https://de.wikipedia.org/wiki/25-Punkte_Programm/ (megtekintés dátuma: 2018. november 29.)

egyházat látszólag lazább pórázra engedte, a protestánsok mértékadó köreitől azonban megkövetelték a faji eszmék melletti tüntető kiállást, mint ami egy „germán hőssé előléptetett, nemzetalapító, a szemita veszély hangsúlyozó Luther” követőitől elvárható. Az 1933. szeptember 27-én megnyitott első birodalmi zsinatról botrányos körülmények között távolították el azt a maroknyi ellenzékét is, amelyik az árjaszabály életbeléptetését legalább a lelkészi állásúak esetében mellőzni akarta.⁹

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ NÉMET KAPCSOLATAINAK CSATORNÁI

A 19. század második felétől Magyarországon is jelentkeztek a német jellegű belmissziói–diakóniai mozgalmak. A pesti Németajkú Református Leányegyház friss, külföldi mintájú törekvések meghonosítója lett. Ezen törekvéseket – melyeknek radikalizmusa a századvégre sokat csökkent – Szabó Aladár (1862–1944) csatornáztatta be a magyar református egyházi életbe.¹⁰ A Leányegyház életében a századforduló időszakára vette át a vezető szerepet a német birodalmi elem a svájcitől. Utolsó német lelkészei közül ketten is (Hermann Wagner és Ernst Uhl) magas karriert futottak be a német birodalmi egyházban, míg utódjuk ellenkezőleg, elkötelezett Hitler-ellenesként keresett menedéket Magyarországon.¹¹

A Dunamellék és Dunántúl szórványban (katolikus tengerben) élő reformátusai nyitottabbak voltak a modern belmissziói [értsd: hitébresztő] módszerekkel szemben. A reformátusság keleti „félgömbje” tömbösödöttebb volt. Ráadásul Erdélyben sajátos „magyar vallásként és világnézetként” nemzetmegtartó funkcióval is bírt. A Debrecen–Kolozsvár–Sárospatak háromszögben így a „hit és tudomány viszonya”, „az egyház egyház jellege”, valamint „az igehirdetés Ige-hirdetés volta” lettek a református öntudat legkényesebb források. Ebben a szellemi környezetben támadt érdeklődés Karl Barth (1886–1968) „Wort-Gottes-Theologie” vagy más néven

⁹ RÉVÉSZ Imre: A német protestantizmus válsága a Hitler-uralom alatt. *Magyar Szemle*, 1933/3. (A továbbiakban: RÉVÉSZ, 1933.) 218–221. – TÖRÖK István: Németországi lelkész levele a német egyházi harcról. *Dunántúli Protestáns Lap* (A továbbiakban: *DtPL*), 1935. (A továbbiakban: TÖRÖK, 1935.) 25–27. – BODOKY Richárd: *Szent Mihály napja*. Budapest, Magánkiadás [Bodoky Richárd örökösei], 2007. (A továbbiakban BODOKY, 2007.) 270.

¹⁰ Az 1903-as alapítású CE (Christian Endaveur, Christusért és Egyházáért) Egylet (röviden Bethánia) a német „közösségi mozgalom” magyarországi tükre lett, amelynek kiforrásánál az eredeti angolszász mozgalmak mintái is jelen voltak.

¹¹ RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 224.

kérügmaticus teológiája iránt. Ennek oka az volt, hogy a „fiatal Barth“ a liberális kultúrprotestantizmussal való szakítás és a vallásos szocializmussal való kacérkodása után 1921-es *Római levél kommentárjában* látványosan eltávolodott a liberális teológia racionalizmusától, ugyanakkor az Ige üzenetét egzisztenciálisan értelmezve a protestantizmus tudományos jellegét továbbra is fenntartotta.¹²

Fontos kapcsolat volt a külföldi egyetemlátogatás. A '20-as évek „hosszú német válsága” miatt megszűnő stipendiumok, valamint az oktatási intézmények között nemzetközileg is élesedő versenyhelyzet miatt a Németországba irányuló magyar protestáns peregrináció nagyon visszaesett. A német peregrinációt így Hollandia, Skócia, Svájc hagyományos kapcsolatain túl a '30-as évekre már az Amerikába irányuló is megelőzte. A közvélekedés és tapasztalat szerint is belmissziói indíttatásokat Németországban kevésbé lehetett nyerni. Antal Géza (1866–1934) holland irányultsága nem segített, Sebestyén Jenő (1884–1950) Barth-ellenessége kifejezetten rontott ezen a siralmas képen.¹³

Debrecenben és Sárospatakon azonban szinte az összes tanár valamelyik német egyetemen szerezte magasabb képzettségét, még a háború előtti időkben. Aki tehát teológiai tanári pálya felé tört, és ehhez tudatosan elméleti megalapozottságú teológiát keresett, továbbra is a német egyetemeket igyekezett megcélozni. A klebelsbergi kultúrpolitika Collegium Hungaricumai a protestáns teológiai hallgatók előtt is nyitottak voltak.¹⁴ Erdélyben a Böhm Károly (1846–1911) filozófiai hatása alatt a Molnár Albert (1849–1901), Ravasz László (1882–1975) és Makkai Sándor (1890–1951) által kialakított teológiai irányzat keresett tudatosan német kapcsolatokat.

A magyar protestantizmus évszázados fogyatkozását (és évtizedes szomorúságát) azonban (vagyis hogy nincsenek valódi pogánymisszionáriusai) főleg a gyarmati uralom megszűnte után is tovább működő német külmissziói szervezetek töltötték be.¹⁵ A bécsi protestáns teológia fakultás magyar ösztöndíjasai azzal a nyugtala-

¹² A kérdésre ld. részletesebben: MAKKAJ Sándor: Öntudatos kálvinizmus. Kolozsvár, SDG, 1925. – KONCZ Sándor: *Hít és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, [s. n.] 1942. 103. – JUHÁSZ Tamás: Tavasz Sándor. In: *Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Teológia tanárai (1895–1948)*. Szerk. HATHÁZY Ferenc. Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 1996. 277–294. – HOTORÁN Gábor: Török István exegetikai útkeresése. *Teológiai Szemle*, 2008. (A továbbiakban HOTORÁN, 2008.) 162–168.

¹³ Sebestyén Jenő akkoriban sokat idézett szavai szerint: „A mi vonatunk nem áll meg Bonnban.” BODOKY, 2007. 277.

¹⁴ Az 1930–40-es évek dunántúli református lelkészei közül Török István (1904–1996), Márkus Jenő (1907–1955) és Boda József (1905–1981) voltak kollégisták.

¹⁵ BÓDY Dénes: Németek és magyarok. *Sárospataki Lapok* (A továbbiakban: *SpL*) 1934 (A továbbiakban: BÓDY 1934.). 3. – TÖRÖK István: Külföldjárás ügye a Dunántúlon. *DtPL* 1937. 57., 64.

nító felismeréssel voltak kénytelenek szembesülni, hogy sokkal elnyomottabb helyzetben, sokkal kisebb lélek- és arányszámmal is lehet csodálatos eredményekkel dicsekedő belmissziót folytatni.¹⁶ A bécsi kapcsolat már korábban elvezetett Eduard Böhlön (1836–1903) keresztül Hermann Friedrich Kohlbrüggéhez (1803–1875), és az elberfeldi Németalföldi Református Gyülekezetéhez.¹⁷

A holland–német pietizmushoz fűződő kapcsolatok helyreállították a magyar reformátusság körében a *Heidelbergi káté* tekintélyét, amelynek új, korszerű fordításai születtek. Erdős Józsefé (1856–1946) 1884-re, Tavaszgy Sándoré (1888–1951) 1930-ra lett készen. A német idealizmus által korábban érzelmi túltengésként, tudományellenességgént, szószátyár kegyeskedséggént kárhozottatott pietizmus a 20. század első évtizedére mint valódi kegyességre törekvés került vissza a magyar protestáns közgondolkodásba. Ravasz Lászlóban a magyarországi evangélikusokkal tartott ökumenikus kapcsolatai és külföldi útjai alkalmával már a '20-as évekre kialakult az építő német kegyesség képe.¹⁸ Csonka-Magyarország egyik evangélikus központja, Sopron még mindig jelentős mértékben német súlyú volt. Bár a Magyarországi Református Egyház Trianonnal elveszítette legtöbb német nyelvű gyülekezetét, melyek a korábbi Délvidéken (a Bácskában és a Bánságban) voltak, Budapesten, Gyöngyösön, Hartán, Mórágyon és Nagyszékelyben továbbra is tartottak német nyelvű református istentiszteletet.¹⁹

A Magyarországi Református Egyház 1907 óta tartó Baltazár-korszakának Ravasz László 1921-es dunamelléki püspökké történt megválasztása vetett véget. Ez a váltás a református közélet politikai természetével függött össze. A konzervatív-liberális politikai rendszert felépítő Magyarországon a „keresztyén nemzeti” Magyarország jelszava a reformátusok között elvontan, mint az istentelen és nemzetietlen bolsevizmus ellenpólusa rokonszenves lett volna, egyértelmű és konkrét politikai állásfoglalássá mégsem vált. A keresztyén nemzeti Magyarország gondolatának ugyanis mindvégig erőteljes és barokkos katolikus íze maradt. A hajlékonyabb és

¹⁶ Ld. pl. Galambos Zoltán (Révkomárom). *„A késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkesi önéletrajzai*, 1943. Szerk. KRÁNITZ Zsolt. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2013. 333.

¹⁷ Ezt a közösséget egy 1847-es porosz királyi pátens ismerte el önálló szabadegyházként. Megjegyzés: a szabadegyházi gondolatot a 16. századi Németalföldi Köztársaságban (Hollandiában) élő katolikusok, unitáriusok, anabaptisták helyzetére találták ki. Propagálója lett Hugo Grotius. Továbbfejlődött az ún. arminianus vita során. A 17. században magukévá tették a kongregacionalisták (independensek), baptisták és kvékerek. Az észak-amerikai brit gyarmatokon vált először általános egyházpolitikai elvvé.

¹⁸ RAVASZ, 1992. 272.

¹⁹ BÓDY, 1933. 299.

szintetizáló szemléletű Ravasz ebben a helyzetben jóval alkalmasabb lett a református egyházi vezéreghység szerepére, mint a pályája során szinte mindenkiel szembe kerülő a tiszántúli püspök, Baltazár Dezső (1869–1936).²⁰

A FAJELMÉLET ÉS NEMZETISZOCIALISTA IDEOLÓGIA MAGYAR REFORMÁTUS RECEPCIÓJÁNAK KEZDETEI

A náciizmus veszélyeire Magyarországon legkorábban ifjabb Biberauer (1940-től Bodoky) Richárd (1909–1996) figyelt fel, aki édesapja, idősebb Biberauer Richárd (1870–1939) és svájci édesanyja (Martha Vischer) révén is a magyar református lelkesítő és teológiai tanári átlagnál jóval szélesebb kitekintéssel és nagyobb érzékenységgel rendelkezett. 1932 májusában arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar ifjúság sorsa most fordul meg. Figyelmeztető jel e tekintetben Németország helyzete. A test emancipációja és ennek új jelenségei, a weekend és a sport itt egészséges reakciót idéztek elő a korábbi nemzedékek álszenteskedéssel leplezett amorálisával szemben, ahogy talán ma már a magyar reformátusok között sem az egyke a legnagyobb probléma. Az egyetemet végzett középosztálybeli fiataloknak azonban éppen annyira lehetetlen elhelyezkedniük Németországban, mint Magyarországon. Ez a tény mindenképpen a családi élet válságához vezet, mivel bizonytalanra nem lehet családot alapítani. Míg azonban a tíz éve folyamatos marxista [értsd: szociáldemokrata] uralom kiábrándultsága a német ifjúság 80%-át a nemzeti szocialista eszmék táborába sodorta, Magyarországon az értelmiség jelentős része még mindig vagy újra a bolsevizmusban látja a megoldást.²¹

A Bethesda Kórház lelkésze az 1932-es német elnökválasztás alkalmával rámutatott, hogy a német evangéliumi lapok is egy „második Oroszország” eljövételének veszélyére figyelmeztettek. A Gemeinschaftskreisek tagjai csaknem egyöntetűen Hitlerre szavaztak. *Az ördög igézetében* című könyve révén Magyarországon is köztiszteletnek örvendő Ernst Modersohn (1870–1948) a *Heilig dem Herrn*ben fejtette ki: emberekben nem bizakodnak, még Hitlerben és pártjában sem. Egyedül Istenbe vetik reménységünket,²² de hálával veszik Isten kezéből, ha felhasználja azokat az

²⁰ BELICZAY Angéla: Az egyház a nemzeti és a nemzetközi életben [1919–1948] In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből 1867–1978*. Szerk. BARCZA József. (Studia et Acta V.) Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 233–234. – Vö. LENDVAI, 1986. 14–15. – HATOS Pál: *Szabaddóművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest, Jaffa, 2016. 76–80.

²¹ Ifj. BIBERAUER Richárd: Mi fiatalok. *Református Figyelő* (A továbbiakban: RF) 1932. 198–199; 206.

²² Utalás a *118. zsoltár* 8–9. verseire.

erőket, melyek a nagy és állandóan növekvő nemzetiszocialista mozgalomban mutatkoznak, és abból feltörnek. Ők nem akarnak kicsinyes harcokba bonyolódni. A nemzetiszocialista mozgalom pogánysága valós, de ugyanez elmondható a német népre is. Ezért sokkal komolyabban és öntudatosabban kell megállni érte az Isten színe előtt bűnbánatban és megalázkodásban.

A német protestáns köröknek már csupán egy kis töredéke, egy egyre gyengülő kis párt, a Christlich-Sozialer Volksdienst állt ki egyértelműen Hindenburg mellett. Az egyébként imádságos hitű és pietista meggyőződésű agg „tannenbergi győző”-t a kor legfurcsább „szivárványkoalíciója” tartotta hatalmon. Az ateista és szekuláris szociáldemokraták, valamint a bajor katolikus Centrum párt összefogása mellé odaállt az Ullstein sajtóvállalat (a németországi zsidó nagytőke reprezentánsa), mely a korábbi évtizedekben igencsak antikrisztianus szellemben exponálta magát. Az „aberrált egység”-gel szemben a német belmisszió képviselőit megkísértette az „új német egység” létrehozásának lehetősége, mely kedvező környezetet biztosít majd a német munkásság évtizedek óta elhanyagolt misszionálásának keresztültelére. Az azonban aggodalomra adott okot, hogy Hitlerben és pártjában egészen ellentétes irányú világnézeti és etikai erők munkálkodtak, melyekből az ígéretes jó mellett éppen annyira kijöhetett nagyon rossz is.²³

Az 1933-as választások idejére mindenképpen kialakult az az érzés, hogy a próbáltatás tüze immár felgerjedett. Az „ezek a horogkeresztet valóban a kereszt fölé emelik” Münchenben konkrét tapasztalattá vált.²⁴ A sziléziai zsinati választásokra nemzetiszocialista lista került forgalomba, a DC egyházi összekötőket alkalmazott a náci párt kampányának támogatására. Nagy port kavartak a „nemzetiszocialista esküvők” (pl. Goebbelsé), ahol az evangélikus oltárokat horogkeresztes zászlóval takarták le.²⁵

1933 elején a *Református Figyelő* Kovács József fordításában megjelentette Barth 1931-es *Fragen an die Christenheit*-jét. Az irat az „új vallások”, a bal- (a szociáldemokrácia ebből a szempontból finomított kivitelű, európaibb bolsevizmus) és jobboldali totalitarizmus (a fasizmus és a nemzetiszocializmus), valamint az amerikanizmus egyházi kihívásait elemezte, amelyhez fogható korábban csak az iszlám jelentett a kereszténységre. Kimondta, hogy mindegyik rendszer nyíltabb-leplezettebb vallásellenességként jelentkezik. Brutalitásuk különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha a keresztyénség szembeszáll velük, és rámutat pszeudovallás jellegükre. Mindegyik

²³ Ifj. BIBERAUER Richárd: Az elnökválasztás és a német keresztyének. *RF*, 1932. 126–127.

²⁴ A zászlót a tűzoltóknak kellett leszedniük. Lesz-e lelki értelemben vett tűzoltó? Utalás *Lukács evangéliuma* 12. rész 49. versére.

²⁵ Helvetius [ifj. BIBERAUER Richárd]: Horogkereszt a templomtornyon. *RF*, 1932. 145.

rendszer megtalálja ugyanakkor egyházi együttműködőit is, akik valójában egy a keresztyénségtől független szabadságfelfogást (valójában azonban szellem- és szabadságellenes totalitárius elnyomást) igyekeznek egyházas nyelvezetbe öltöztetni.

Ez a képzelt szabadság a bolsevizmus esetében a dolgozó nép szuverenitása és kizárólagos létjoga, a fasizmusban a totális vezetőben látott nemzeti egység, a nemzetiszocializmusban a totális egységgé formált faj–nép–nemzet közösség, az amerikanizmusban pedig az életmód szabadsága. Barth kritizálta az erre adott katolikus választ. A keresztyényszocializmus ugyanis szerinte ideológiává silányítja a keresztyénységet, amikor saját rendszerét szegezi ezekkel szembe, holott a keresztyénység feladata nem ez lenne, hanem hogy az isteni kegyelmet prédikálja. Amikor ugyanis erről beszél, isteni tekintéllyel hirdeti a lelkiismeret és a testvérszeretet valódi szabadságát. Ez nem egy ideál hamis szabadsága, hanem a Karácsony ajándéka. Ezt a szabadságot az ember már a vallások révén elveszítette, és csak az igaz Isten adhatja neki vissza. A szabadság ebben az összefüggésben annak üzenete lesz, hogy megszabadíthatjátok magatokat a démonok szolgaságából, mert már meg vagytok szabadítva.²⁶

Nem véletlen tehát, hogy három héttel Hitler hatalomra jutása után Hódmezővásárhelyen dr. Csáky Lajos tisztii főügyész (1872–1948) a presbitérium abbéli általános meggyőződésének adott hangot, hogy amikor világáramlatok ostromolják a társadalmat, a társadalomnak fennállása másként, mint az Istenbe vetett erős hittel nem lehet. Lehetnek ugyan áramlatok, amelyek az emberi munkát, alkotásokat megváltoztatják, de ami kezdettől fogva való és örök, az Istenben való bizonyosság, ezt a tényt semmiféle társadalmi áramlat meg nem változtatja.²⁷

Révész Imre 1933 végén már a kálvinista és barthiánus eszmék egyfajta vegyülékét közvetítette a magyar közvélemény felé. Az egyház legfőbb feladata, hogy hivatása betöltése érdekében egyház maradjon. A szabad államok is van nem látványos, de éppoly hatásos keresztyénellenessége. Ennek példái a Francia Köztársaság laikus morálja, a vallásos mezbe öltöztetett brit birodalmi gondolat vagy az amerikai zászlókultusz. A német nemzetiszocializmus „élő népegyháza” azonban a saját (formális és eltávolodott) egyháztagokat gondozni kívánó belmisszióra érzékeny csapást mért, amennyiben tiltja, hogy az az „alkalmatlanokat” és a „csekélyebb értékűeket”

²⁶ BARTH Károly: Kérdések a keresztyénységhez. *RF*, 1933 4–5., 11–12.

²⁷ A Hódmezővásárhelyi Református Egyház presbitéri jegyzőkönyvei 180/1933. Hódmezővásárhelyi Ótemplomi Református egyházköztség Irattára. – Az üdv- vagy hitbizonyosság kérdésére és jelentőségére ld. részletesebben KOVÁCS Kálmán Árpád: A szabadság és üdvbizonyosság toposzai Baltazár Dezső 1921. november 6-i hódmezővásárhelyi beszédeiben. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve*. Szerk. PRESZTÓCZKI Zoltán. Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság, [Hódmezővásárhely], 2018. 85–102.

védje, a zsidómissziót pedig megtiltja, mint a zsidó vér betolulásának lehetőségét. Ehhez jön a náci uralom hitből való elismerésének elve. Mindez természetesen a náci eszmék egyházi nyelvezetbe öltöztetése. A Bibliából, különösen az Újszövetségből levezethetetlen. Eladdig egyetlen egyház, sőt szekta sem vallott ilyeneket.²⁸

A MAGYAR REFORMÁTUS KÖZVÉLEMÉNY ÉS A NÉMETORSZÁGI KIRCHENKAMPF HULLÁMZÁSAI

A kiváló igehirdető, későbbi tiszáninneri püspök, Enyedy Andor (1888–1966) 1934-es németországi útja során a német belmisszió vezető munkásai, például Friedrich-Wilhelm Krummacher (1901–1974) és Wahl doktor (?–?) arról biztosították, hogy nekik is azonos a fő törekvésük, ami a magyarországi reformátusoknak: beépíteni az egyházba a különféle belmissziói munkaágakat.²⁹ Gerhard Ohlemüller (?–1942), a Protestáns Világszövetség ügyvezető elnöke a német nemzeti megújulás lényegéről beszélt, vagyis hogy a náci hatalomátvétel szabadságharc volt a németiség külső ellenségei és a nemzet testére reáhatalmasodott belső idegen elem ellen.³⁰

Nem véletlen tehát, hogy Ravasz László egyik 1934-es beszédében ide-oda ingadozott a németországi események megítélése tekintetében. Egyrészt elismerte azokat forradalomnak, másrészt derűlátásának adott hangot a tekintetben, hogy Hitler, Müller, de a katolikus Lorenz Jaeger (1892–1975) is mindössze túlzó mellékjelenségek. Megszelídíthetők vagy félreállíthatóak, amennyiben nem szolgálják az újraöntudatosuló és újra-etizálódó német szellemet. Ilyen körülmények között az állam és a hitvalló keresztyénség viszonya talán mégsem annyira kétségbeejtő, mint amennyire azt a hírek sugallják. Kárhoztatta ugyanakkor ezt a nagy és komoly kultúrnépet, hogy az árja fajt tette meg az egyetlen igazi értéké, ennek nevében államtotalitarizmust vezetett be, saját összekötő erejévé pedig a gyűlöletet tette, amelynek befelé irányuló válfaja, az antiszemitizmus új minőségét vezette be, s ez a keresz-

²⁸ RÉVÉSZ Imre: A német protestantizmus válsága a Hitler uralom alatt. *Magyar Szemle* (A továbbiakban: *MSz*), 1933/3. 213–221. Sajátos módon az 1945 utáni kommunista egyházpolitika mintául vette a Kirchenkampf-ot. Gondoljunk a „szolgálat teológiájá”-nak hasonszerű gyomorforogató nyilatkozataira a szocialista társadalom építését, a presbitériumokban rejtőző osztályidegen elemek elleni harcot vagy az államnak és az állam által pártfogolt egyházkormányzatnak való hitbeli engedelmességet illetően.

²⁹ A Ravasz László által 1932-ben kinyilvánított tétel valójában már 1922-től a belső református egyházpolitika vezérfonala volt.

³⁰ ENYEDY Andor: Rövid beszámoló egy hosszú útról. *SpL*, 1934. 13.

tyénség öszövétségi alapjait sem kímélte. Ezek ugyanis nem egy sémi nemzetvallás termékei, hanem az isteni kijelentés és az egyetemes istenismeret részei. A nemzeti-szocialista hatalom minden deklarációja ellenére a lutheri út fordítottját járja, hiszen a német reformátor a keresztyénsséggel kívánta áthatni a németséget, és nem egy törzsi vallássá degradált német népi szellemmé akarta „purifikálni” azt. Figyelmeztetett, hogy a mindeneket összekötő Krisztus nélkül nincsen valódi erkölcsi megújulás.³¹

1934 nyarán hirtelen nehéz lett német egyházi hírekhez jutni. A bevezetett sajtó-cenzúra a német egyházi harc híreit német államérdekbe vágó dolognak nyilvánította, belülről pedig az oktrojált német egyházvezetés tett meg mindent az információszűrés érdekében. A helyzet komolyságára vallott, hogy a svájci kerülőutakon eljutott levelekből, személyes találkozások névtelenségét kérő információiból kiderült, hogy a német lelkészek ekkor már magánlevélben sem merték leírni valódi véleményüket. Ekkorra már több mint ezer egyházi szolgát ítéltek állásvesztésre vagy kényszernyugdíjaztak, sokakat közülük testi bántalmazásokig elmenően terrorizáltak, sőt be is börtönöztek. A református jellegű egyházközségek számára oly kényes, de addig sok helyen az evangélikusok között is gyakorlatban lévő szabad lelkészválasztási jogot – amennyiben az nem felelt meg a hatalom elvárásainak – megvonták, és más hasonló diktatórikus jelenségek is állandó napirenden voltak.

Egyfajta ellenállás is érlelődött. Az I. világháborús hős, Martin Niemöller (1892–1986)³² valamikori tengeralattjáró-kapitány lett az ellenállás gyakorlati-szinodiális, Karl Barth pedig a lelki-teológiai vezére. Az 1934. szeptember 19-i kurgau-i Hitlerjugend-összejeövetelen Wilhelm Kube (1887–1943) berlin–brandenburgi főbiztos (Oberpräsident) kifejtette, hogy a felekezeti izgatás tétje az, hogy elő-ázsiai [értsd: zsidó] dresszúra vagy a vér szavának zsenialitása lesz-e a döntő. A párt a Németország halhatatlanságába vetett hithez való jogot követeli. Adolf Hitler tegnap, ma és mindörökké ugyanaz.³³

³¹ RAVASZ László: A protestantizmus lényege és sorsa. In: Uő: *Legyen világosság!* Budapest, Franklin, 1938. I. köt. 494–501.

³² Az „Először elvitték a kommunistákat, de én nem szoltam, hiszen nem vagyok kommunista. [...] Amikor elvittek engem, már nem volt, aki értem szót emelt volna.” sokszor idézett citátumának szerzője. A teljes igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy 1934 után még mindig maradt egy konzervatív császárhű réteg, amely szót emelt a nemzetiszocialista túlzások ellen, pl. a pietista hitű August von Mackensen (1849–1945) többször is megtette ezt. LIGETI Dávid: Mackensen az első világháborúban. In: *Eötvös Collegium–Collegiumi Értesítő* 2011/2. Szerk. HORVÁTH László–KOCIS Teréz. Budapest, Eötvös Collegium, 2012. 208.

³³ Utalás a *Zsidókhöz írt levél* 13. rész 8. versére.

Mivel Ludwig Müller nem volt hajlandó a nyilvánvaló istenkáromlástól elhatárolódni, sem a vétkest a birodalmi püspöki zsinatból eltávolítani, lemondásra szólították fel, amelyet összesen több mint 100 teológiai tanár írt alá.³⁴ A debreceni teológiai tanár szerint a protestantizmus történetén végighúzódik ugyan az egyház és az állam, egyház és nép viszonyának problémája, az azonban eddig egyértelmű volt, hogy vallásos kultuszban egyik sem részesíthető, mivel a protestantizmusnak éppen ellenkező lenne az irányultsága: a relativumot igyekszik az abszolútum szolgálatába állítani. Az alapproblémát szerinte Ószövetség elvetése adja.³⁵ Zsidó mítosz-e a szenvedő, megváltó Krisztusról való tanítás? Ha az lenne, igazuk lenne az evangélikus egyházat már odahagyott „német hívők”-nek, akik „Erlösung von Jesus Christus”-ról beszélnek.³⁶ Az eltávolítottak és az elégedetlenek számára a szabadegyházakba való átmenetel útja kínálkozott, de ez dogmatikus, történelmi és érzelmi okokból a legtöbbször számára elfogadhatatlan alternatíva volt. A Bekenntnisfront azonban az Ige és az igehirdetés szabadsága érdekében a mártíriumra, Németország elpaganizálódásának elhárítása érdekében pedig az egyházszakadásra is hajlandónak mutatkozott.³⁷

Török István szerint a német keresztyének maguk sem voltak egységesek. A keresztyénséget ők olyan ellipszisnek gondolták, amelynek két gyújtópontjában Jézus Krisztus és a „Volkstum” eltérő súllyal van jelen.³⁸ A pápai teológiai tanár erős kritikát gyakorolt a belmissziói mozgalom megalkuvói felett. Szerinte nem elég annak hangoztatása, hogy a keresztyénség egy kör kizárólagos középponttal, Jézus Krisztussal. Nem elég megnyugodni abban, hogy a németek evangelizálását eltűrik, utazásokat engednek, sőt időnként pártcsoportok meg is hívnak ismert igehirdetőket. Török szerint a Bekennende Kirche nem maroknyi kisebbség, nem folytat gátlástalan államellenes heccelést és uszítást, hanem az egyházban lévő nem-egyháznak nem adja át a hatalmat és kormányzást, ami nem is átadható.³⁹

Bár a „Vezér” mindvégig taktikusan hallgatott, alvezérei pedig megvetően nyilatkoztak a „papviszály”-ról, ténylegesen a helyi szervek annál aktívabbak voltak. A bajor és württembergi hitvalló püspökökkel szembeni brutális fellépés elsöprő erejű felháborodást keltett. Mindez a Saar-vidéki népszavazásig (1935 januárjáig)

³⁴ TÖRÖK István 112, Révész Imre valamivel később már 124 aláíróról számolt be.

³⁵ Ld. Török István: Az Ószövetség értékelése. *DtPL*, 1936. 124.

³⁶ Szójáték: „megváltás Jézus Krisztus által” helyett „szabadulás Jézus Krisztustól”.

³⁷ RÉVÉSZ Imre: Egyetemes értékek a német protestáns válságban. *MSz*, 1934/3. 308–313.

³⁸ A Volkstumspolitik gyökereire és a „kämpfende Wissenschaft” keretében való alkalmazására ld. OROSZ László: A két világháború közötti német történettudomány közelítése Köztes-Európa népeinek vizsgálatához. *Közép-Európai Közlemények*, 2014/4. 99–106.

³⁹ TÖRÖK, 1935. 26.

óvatosságra intette a nemzetiszocialista rezsimet. Az angol közvélemény nyugtalan-ságára tekintettel körülbelül 500 elárvult gyülekezet nyerte vissza (gyakran csak átmenetileg) lelkipásztorát. Alfred Rosenberg *An die Dunkelmänner unserer Zeit* című műve azonban hamarosan az ellenségeskedés újabb szakaszát vezette be. A náci főideológus, aki a faji vérmisztika gátlástalan szószólója volt korábban, a 24. programpontra „pozitív kereszténység”-ét ezúttal központi helyre állítja, és azt „Németország forradalmi újjáalakulása”-val teszi egyenlővé. Ennek egyetlen ellenfele lenne a Róma világhatalmát féltő „fekete reakció”, amelyhez némi Róma-utánzó protestáns függetlenek csatlakoztak.

A felelős német állam nem követeli ugyan egyházuk elhagyását azoktól, akik még hittel csüggenek azon, de a nordikus érdekek ellenségeit szellemileg legyőzi, szervezetileg elnyomorítja, politikailag ellehetetleníti. Anyagilag csak olyanokat támogat, akiknek tanai és gyakorlati tevékenysége előmozdítja a „lélekerősítés” folyamatát. Révész Imre a megosztó és a hitvalló német protestantizmust mélyen dehonesztáló megjegyzést azzal utasította vissza, hogy részletesen ismertette a magyar közvélemény előtt Hans Asmussen (1898–1968) *Die lutherische Bekenntnis von heute* című művét, a hitvalló egyház vezetőségének 1935. február 21-i kiáltványát, poroszországi szervezetének március 5-i zsinati szövegét, majd az Augsburgban megtartott zsinat június 6-i nyilatkozatát. Mindezek a csodálatos erejű bizonyágtételek a debreceni teológiai tanár szerint a „Jézus Krisztus az út, az igazság és az élet”⁴⁰ tételben foglalhatóak össze.⁴¹

Bernhard Rust (1883–1945) birodalmi kultuszminiszter 1935. június 22-én kényesernyugdíjazta Barthot, akinek hamarosan el is kellett hagynia Németországot. A Svájcba visszatért teológiai tanár Zürichben kapott katedrát. Mindez azt is jelentette, hogy kapcsolattartása ismét könnyebbé vált. Mindez a veszélyérzet újra-feltámadásához vezetett Magyarországon is. Farkasfalvi Farkas Géza főgondnok a tiszáninneni egyházkerület kétszázados jubileumi ünnepségein kétszer is óvott a szírhangokra hallgatástól. A kuruc ügy süllyedő hajójának elhagyását is megkönnyítette annak idején József császár ígérete. Hogy azután a „kegyelmes trónustól” mi minden jót várhattak a protestánsok, megmutatta III. Károly helyzetük „rendezésével”, aminek a vége a rettenetes megcsonkítottság és koldusbotra juttatás lett.

Így áll most Krisztus vallása, az evangélium is, a világáramlatok bal- és jobboldali szélsőségei által léteben támadva, az egész világ forrongása közepette. Alapprobléma, hogy az előző évben a keresztyén és polgári alapokon álló országok támoga-

⁴⁰ Utalás *János evangéliuma* 14. rész 6. versére.

⁴¹ RÉVÉSZ, 1935. 16–20. Megjegyzés: ezeken a megszólalásokon keresztül a magyar református közvélemény áttételesen az 1934. május 31-i barmeni nyilatkozat bizonyos részleteit ismerhette meg.

tásával a Népszövetségbe felvett Szovjetunió a demokratikus országok vezéréként tetszeleghet. Pedig ez a hatalom 17 év alatt hétmillió keresztyény vérént ontotta, és céltudatosan irtotta ki a keresztyén és polgári gondolatnak, erkölcsnek az írmagját is a társadalomból. De nem jobbak a más színben tetszelgő szélsőségek sem, akik éppen a bevált szent hagyományokat⁴² vetik el. A nemzeti és faji érdekek védőinek álarcába bújva kísérletet tesznek Krisztus vallásának megrendszabályozására, hatalmi érdekeik szerinti átformálására. Az egységesítés jelszava alatt félre akarják tolni a hitvallókat, a Szentírást át akarják dolgozni, hogy mindezek „ne álljanak a fejlődés útjában”.

Pedig a hitvalló Barth professzor a világ egyik kimagasló szellemi értéke. Bűne csak annyi, hogy ki merte mondani, hogy az egyházat semmilyen világi hatalom nem oldhatja fel azon engedelmesség alól, mellyel Urának tartozik, illetve hogy ebben a kérdésben a keresztyének levélként ingadozók, minthogy az emberek állhatatlansága általánossá vált. Egészséges keresztyén állam az idegen ideológiai behatás ellensúlyozása érdekében igyekezzen anyagi és szellemi függetlenségben élő, öntudatos, erős és gerinces társadalom kinevelésére.⁴³

A MEGOSZTÁSI POLITIKA SIKERE – TANULSÁGOK A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZRA NÉZVE

Németországban Hanns Kerrl (1887–1941) birodalmi egyházügyekért felelős miniszter 1936. január 3-án feloszlatta a Bekenntniskirche önálló szervezetét. Bár ezt a határozatot az egyházi alakulat vezető szerve, a Birodalmi Testvéri Tanács (Reichsbruderrat) 17:11 arányú többségi döntéssel visszautasította, de nemhogy aránya, már maga a szavazás ténye is a belső megosztottságot mutatta. A kisebbség együtt szeretett volna működni a helyzet „rendezésére” kinevezett állami egyházügyi bizottságokkal.

Közben továbbra is Gestapo-eszközöket vetettek be a hitvallók ellen, úgynevezett valutabűncselekményeket (kegyes adományok külföldre „csempészését”) kreáltak ellenük, a botrányos, istenkáromló megnyilatkozások is napirenden maradtak. A börtönökből és internálótáborokból azonban kijuthatott néhány levél, és a közvélemény meglepve vette tudomásul, hogy a Volkstum-istenítések ellen olyan kemény prédikációk is elhangozhattak, melyekért korábban letartóztatás járt. A katolikus

⁴² A főgondnok a Szentírás kontrollja alatt álló pozitív hagyományokra gondol, nem a katolikus szent hagyományra.

⁴³ Farkasfalvi Farkas Géza 1935. augusztus 22-i és 25-i beszédeit közli: *SpL*, 1935.186 188; 193 194

egyház közben látszólagos virágkorát élte. Egynémely körmenetük tömegszerűsége és megrendezettsége még a nemzetiszocialisták elismerését is kivívta.

Ebben a helyzetben Révész Imre két cikkben is komolyan figyelmeztette saját egyházát. A „német keresztyénség” lényegét szerinte kiválóan összefoglalja Fritz Kessel (?–?) königsbergi püspök négy tétele.⁴⁴ Csakhogy az első hármát már szinte egyezően látta magyar teológusok tollából is leírva. A horogkeresztes teológia nyilvánvalóan a liberális vallástudomány nacionalista színekkel átmázolt öröksége. Az „átállt” német liberális teológusok nem átallnak most egy totalitárius hatalom árnyékából agitálni a svájci liberalizmus védelmében. Akik most, magyarországi és erdélyi körútjának előestéjén a „zavarkeltő Barth” ellen ágálnak, valamikor a negyedik tételt is vallani fogják, és egyszer ugyanúgy fognak köpönyeget fordítani, mint most német kollégáik tettek.⁴⁵

Az Országos Református Teológus Szövetség 1936. június 19-i debreceni konferenciáján Révész Imre is tartott felolvasást. Előadásának fő gondolata az volt, hogy a bibliai *Jelenések könyve* prófécijának is megfelelően az egyház egyre inkább egzisztenciális veszélybe kerül. A nyílt üldözéseknek és a saját hatalmi körbe fokozottan bevonni kívánó állami törekvéseknek az egyház csakis akkor állhat ellen, ha visszatál saját kijelentésbeli alapjára. Elképzelhető lenne egy hasonló küzdelem romboló hatása arra a Magyarországi Református Egyházra nézve, melynek hittudata legenygült állapotban van, mindenféle partikularizmusok szaggatják, paraszti tömegei pedig csak az egyházi adó terhét érzik belőle.⁴⁶

Barth Sárospatakon és Pápán is „Landeskirche, Freikirche, bekennende Kirche” címen tartotta meg előadását.⁴⁷ Ezekben a három egyházforma kísértéseiről szóló fejtegetésekkel egészítette ki korábbi gondolatait. Szerinte a kísértésben a fő választóvonal az államnak az a törekvése, hogy ő legyen az Úr, és ne Jézus Krisztus, a lelkek Megváltója. Barth szerint a népegyház felé teljesítendő állami elvárások

⁴⁴ 1.) Isten szólott a próféták és apostolok által, végül szólott a német népnek is a nemzetiszocialista birodalmat megalkotó ténye által (a Zsidókhoz írt levél 1. rész 1. vers negatív parafrázisa). 2.) A völkisch világnézet teljes testi-lelki igénye a német nép tagjaira (a Heidelbergi káté 1. kérdés-feleltének negatív parafrázisa). 3.) A német egyház feladata, hogy a népközösségi gondolatot Isten előtt megértse, hirdesse, erősítse. 4.) A német keresztyénség középpontja nem a Biblia, nem a kétezre éve élt názáreti Jézus, hanem a keresztyénné létele óta a német néplélek által létrehozott vallásos hitbéli és gondolkodásbeli értékek.

⁴⁵ RÉVÉSZ Imre: Horogkeresztes teológia. *Református Élet*, 1936. 16. – Uő: A hitvalló front kettészakadása. Uo. 48.

⁴⁶ RÉVÉSZ Imre: Az egyház és az állam viszonyának várható alakulásáról: In: *Az egyház jelene és jövője*. Szerk. VASADY Béla, (Igazság és Élet füzetei 9.) Debrecen, s. n. [Igazság és Élet Szerkesztőbizottsága] 1937. (A továbbiakban: *Az egyház jelene és jövője*, i. m.) 30–43.

⁴⁷ VASADY Béla és Révész Imre a Landeskirche-t a hazai viszonyokra alkalmazva a „népegyház” terminológiával magyarították.

artikulálódnak. Az állam jobb esetben nem tesz az ellen semmit, hogy a magánvállalkozás-szerű szabadegyház saját tagjait gondozza, hiszen az egyháztagek ebben az esetben az ő polgárai is. A megalkuvás a nép- és a szabadegyház egyforma kísértése. A népegyház túlzott teljesítési kényszerbe esik, a szabadegyház elveszti azt a hitét, hogy egyszerre tud a nép és az Isten igaz egyháza lenni. Egyik sem tud következetes lenni önmagához: nem tud megmaradni azon isteni megbízatása mellett, hogy minden körülmények között egyház maradjon.

Az egyház hitvalló jellege akkor domborodik ki, amikor az állam elnyomja az egyházat, és ezáltal előáll az a kényszerűség, hogy az egyház inkább Istennek engedelmeskedjék, mint az embereknek.⁴⁸ Az állami totális uralom két eszköze a kísértés és a kiirtás. Ilyen körülmények között a hitvalló egyház az igazi ecclesia militans. Az egyház semelyik forma, de semelyik állami rend mellett sem kötelezheti el magát véglegesen, hanem az a feladata, hogy adott helyzetben prófétai feladatát megtalálja.⁴⁹

A Kirchenkampf élesedésének újabb felvonását jelezte 1936 vége. A berlini olimpia szabadabb légkörét megtapasztaló német protestánsok semmiképpen sem akartak visszatérni a megelőző évek kényszerébe. Ekkor már látszott, hogy mindenképpen azoké a többség, akik az 1933 előtti állapothoz való visszatérést tűzték ki célul. A hitvallók radikalizálódtak, és most már a német protestáns egyház maradékának⁵⁰ tartották magukat, de hajlottak volna a nemzetiszocialista állam elismerésére is, ha annak totalitás elve nem tiltotta volna el tőlük a keresztyén hit szabad megvalósítását, vagyis azt, hogy az egyház egyetlen fejének, Jézus Krisztusnak engedelmeskedjen.

A Kirchenkampf ekkor már a protestantizmus feletti istenítélet jellegében mutatkozott. A német protestantizmus ugyanis már évtizedek, talán évszázadok óta fejtelten, nem ismeri Urát.⁵¹ Ezért tévesztette össze Hitlert Jézus Krisztussal, a Harmadik Birodalmat pedig Isten országával. Semmi gyógyulás nem látszik ugyanakkor az egyház belső megosztottságának ügyében. A helyzetet kaotikussá bonyolítják az evangélikus, református, uniált ellentétek, kegyességbeli különbségek, amelyek min-

⁴⁸ Utalás *Az apostolok cselekedetei* könyvének 5. része 29. versére.

⁴⁹ Barth ezzel frappáns választ ad a náci propagandának, mely a krisztusi helyettes áldozat, megváltás és bűnbocsánat tanításait mint elférfiatlanító zsidó behatást kárhoztatta. BARTH Károly: Népegyház, szabadegyház, hitvalló egyház. In: *Az egyház jelene és jövője*, i. m. 5–18.

⁵⁰ Utalás a *Római levél* 9. rész 27., valamint a 11. rész 5. versre, illetve az általuk kibontott nagyon gazdag ószövetségi igebokorra.

⁵¹ Utalás *Ézsaiás próféta könyve* 1. rész 3. versére.*

denült rengeteg belső feszültséget halmoznak fel.⁵² Ezért olyan bonyolult és kiszámíthatatlan a német egyházi helyzet. Ezért nem lehet sem a német keresztyéneket, sem a közvetítő többséget, de még a hitvalló egyházat sem egységesnek tekinteni. Mindez az „oszd meg és uralkodj” elve alapján rendkívül hatékonyá teszi azt a hatalmat, amely továbbra is váltakozva alkalmazza az üldözés és a félrevezetés eszközeit. A magyar református egyházi helyzetre tekintve mindez nagyon is gondolkodásra késztető.⁵³

BEFEJEZÉS – ÁTMENET AZ 1938-AS ÉV EGYHÁZI ESEMÉNYEINEK ELŐKÉSZÜLETE FELÉ

Emberileg nyilvánvaló volt, hogy a szembeszegülés a totalitárius ideológiákkal csakis a keresztyény egység birtokában lehet sikeres.⁵⁴ Vasady Béla (1902–1992) a „Ne engedjük, hogy az egyház ünneprendezésre használt dísztérré változzék!” gondolatát a magyar vonatkozásokra alkalmazta: Tömeges ellenparádékkal a katolikusok operálhatnak ugyan, de a protestánsoknak más módszert kell választaniuk.⁵⁵ Mivel 1936. november 17-e óta tudni lehetett, hogy a XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus helyszíne 1938-ban Budapest lesz, ezért a fajelmélettel és a nemzeti-szocialista ideológiával kapcsolatos védekezés szellemi súlypontja az 1938-as év egyházi eseményeinek előkészületei köré sűrűsödött.

⁵² Ez precízebb meglátás, mint Révész Imréné, aki a Bekennende Kirche szakadásának egyik fő okául „mindössze” az egymással szembeni evangélikus–református ellenérzéseket nevezte meg.

⁵³ TÖRÖK István: A küszködő protestantizmus világából. *DtPL*, 1936. 241.

⁵⁴ A hitvalló F. K. Otto Dibelius (1880–1967), a porosz uniált egyház valamikori főszuperintendense, valamint XI. Pius egyformán emelték fel szavukat Rust újabb felhőborító megszólalása ellen. : „Nevetnem kell azon a kijelentésen, hogy a keresztyénség a Krisztusban, az Isten fiában való hitet jelenti. Az egyház nem tudott olyan hitet teremteni, amely hegyeket mozdít meg. Ezt a hitet a Vezér teremtette.” Utalás: *Máté evangéliuma* 17. rész 20., 21. rész 21., valamint *Márk evangéliuma* 11. rész 23. versére. FARKASFALVI FARKAS Géza: Aktuális konferencia (Bezáró beszéd). *SpL* 1937. 85.

⁵⁵ VASADY Béla: Barth Károly előadói körútja. *Igazság és Élet*, 1937. 74.

